

8. Луняк Є. Вивчення життя та наукової спадщини Михайла Грушевського українськими істориками у Франції / Євген Луняк // Українознавчий альманах. — К., 2012. — Вип. 8. — С. 256—258.
9. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Симон Наріжний. — Прага, 1942. — Част. 1. — С. 16.
10. Соколов В. Українсько-французькі зв'язки у сфері культури / Віктор Соколов // Вісник Книжкової палати. — 2010. — № 6. — С. 42.
11. Соловійова В. В. Зародження української дипломатичної служби (1914—1917 рр.) / В. В. Соловійова // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2006. — Вип. 11. — С. 248—256.
12. Українці в Сполученому Королівстві. Інтернет-енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ukrainiansintheuk.info/ukr/01/stepankivskyi-u.htm.
13. Цвенгрош Г. За вільну й незалежну: Українське питання у Швейцарії періоду Першої світової війни / Густав Цвенгрош // Дзвін. — 1992. — № 3/4. — С. 119, 123.
14. Цвенгрош Г. Роль графа Михайла Тишкевича у національних змаганнях за вільну, незалежну і соборну Україну, за її політичне визнання Французькою Республікою / Густав Цвенгрош // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Львів, 1998. — С. 179—209.
15. Seelieb A. Notre programme / A. Seelieb // La Revue Ukrainienne. — 1915. — № 1. — Р. 3—4.

Роксолана Романюк

УКРАЇНЬКА МЕДИЧНА ПЕРІОДИКА КИСВА
ДОБИ УКРАЇНЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА
ГЕТЬМАНАТУ (квітень 1917 р. — грудень 1918 р.)

Висвітлено особливості функціонування і тематичного наповнення українських медичних пресодруків Києва в період існування української державності.

Ключові слова: *медичні часописи, українська національна медицина, фахова термінологія, медична освіта, Всеукраїнська спілка лікарів.*

Освещены особенности функционирования и тематического наполнения украинских медицинских изданий Киева в период существования украинской государственности.

Ключевые слова: *медицинские журналы, украинская национальная медицина, профессиональная терминология, медицинское образование, Всеукраинский союз врачей.*

Peculiarities of functioning and topical content of the Ukrainian medical periodicals of Kyiv during the Ukrainian statehood period have been ascertained.

Key words: *the medical journals, Ukrainian national medicine, professional terminology, medical education, Ukrainian union of physicians.*

Історіографія висвітлюваного питання засвідчує відсутність комплексних досліджень українських періодичних видань з медичної галузі вказаного періоду. Серед праць, присвячених історії української медицини, заслуговують на увагу дослідження С. Верхратського [2], О. Голяченка і Я. Ганіткевича [11], О. Грандо [13]. Окремі автори, зокрема Я. Ганіткевич [10] та П. Пундій [30], здійснили аналіз діяльності українських медиків, які займалися і журналістсько-видавничою справою. Змістовним є дослідження про утворення та функціонування медичних організацій та органів системи охорони здоров'я доби Гетьманату, яке зробила Л. Жванко [17].

Періодичні видання Києва та Київської губернії до 1917 р. досліджували А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна [5], розвідка про галузеві медичні часописи Києва XIX — початку XX ст. належить Н. Сидоренко та В. Садівничому [34]. Останній у авторській праці проаналізував типоформувальні ознаки медичних журналів Східної України 1882—1918 рр. [33]. Огляд медичної преси України від 1860 р. належить В. Плющу [29]. У контексті цих досліджень розглядалися й медичні видання Києва за 1917 р. як бібліографічні одиниці.

У статті ставимо за мету окреслити характерні складові розвитку та функціонування української медичної періодики Києва 1917—1918 рр., визначити домінантні тематики часописів, які сформувалися у процесі діяльності національної системи охорони здоров'я за часів правління Української Центральної Ради та гетьмана Павла Скоропадського.

Становлення українських медичних видань Києва відбувалося у складних суспільно-політичних та економічних умовах. Українська медична еліта, яка до цього працювала на розвиток медицини Російської імперії, прагнула долучитися до націєтворчого процесу, невід'ємною складовою якого було створення власних наукових та

культурно-просвітніх медичних установ, забезпечення доступу до світових науково-практичних надбань у царині медицини та санітарії, сприяння утворення «національно-об'єднаної верстви лікарів — громадських діячів» та видавання власних періодичних видань.

В об'єктиві київських медичних часописів перебували проблеми заснування та подальшої діяльності окремих пресодруків з цієї галузі. У рамках теми цікавою була полеміка між виданнями «Згода» та «Наше Слово», які розпочали своє існування 1917 р. Спершу журнал «Наше Слово» виходив російською мовою (окремі матеріали були україномовними) та позиціонувався як орган шкільних військових фельдшерів Київського гарнізону, два випуски якого вийшли у серпні на правах рукопису. У вересні 1917 р. на I Всеукраїнському фельдшерсько-акушерському з'їзді в Києві було ухвалене рішення видавати україномовний журнал «Згода» як орган Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки. Стаття А. Коровая [20] свідчить, що редакція «Згоди» запропонувала видавцям «Нашого Слова» «обєднати видання «Згоди» і «Нашого Слова» на 1918 р. в один спільний орган» через брак «літературних і організаційних сил в нашій корпорації». Відповіддю стала категорична відмова «Нашого Слова» від злиття, бо він — «орган узько-відомственный» і «має передплатників росіян з-під Москви і Петрограду». Таку позицію не сприйняли видавці «Згоди» і зауважили, що опоненти «поступились — ідеєю національного відродження». З огляду на скрутне матеріальне становище обидва часописи наприкінці 1917 р. припинили свій вихід. Проте, незважаючи на брак коштів й 1918 р., редакційна комісія «Нашого Слова» «уперто шукала шляхів, обмірковувала різноманітні засоби для відродження журналу» [31] та видавання уже україномовного професійного органу лікарських помічників і помічниць на Україні, як це закликали зробити ще наприкінці 1917 р. видавці «Згоди». У травні 1918 р. рада Київського товариства лікарських помічників і помічниць видала єдиний номер відновленого часопису «Наше Слово».

На сторінках галузевої періодики знайшла висвітлення історія заснування офіційного урядового органу «по охороні здоров'я народнього» доби Гетьманату. Так, з ініціативи директора інформаційно-видавничого відділу при Міністерстві народного здоров'я й опікування [28] Ю. Меленевського та самого міністерства, для

об'єднання діяльності інституцій сфери охорони здоров'я, поширення нормативних документів центральних органів влади, управління та співробітництва з «широкими лікарськими і громадськими колами України» [3, с. 15] у липні 1918 р. було започатковано видавання україномовного урядового органу — «Вістника Міністерства Народнього Здоровля і Опікування». Однак на перешкоді випуску «Вістника...» постали фінансові проблеми, тож липневий номер став єдиним. Історія часопису бере свій початок ще з грудня 1917 р., коли Головна медико-санітарна управа УНР ухвалила рішення про заснування «Вістника Головної Медико-Санітарної Управи». З приходом у січні 1918 р. більшовиків до Києва робота призупинилася, та вже 28 березня була проведена нарада Управи, на якій було ухвалено головні завдання часопису («сприяти розробленню питань охорони народнього здоровля і державного опікування на Україні» [3, с. 16]) та вироблено структуру видання. За доби Центральної Ради цей часопис так і не побачив світ.

Тогочасна українська медична преса віддзеркалювала усі трансформаційні процеси, які спричинили поступ медичної галузі України. У той час було запроваджене та утверджене поняття «українська національна медицина». Його автором став Овксентій Корчак-Чепурківський [9]. У першому в Наддніпрянській Україні періодичному фаховому виданні «Українські Медичні Вісті», який редагував Євмен Лукасевич та випускала Всеукраїнська спілка лікарів, він наголошував: «Саме головне наше завдання — утворити українську національну медицину, яко науку й яко практичну галузь наукового знаття» [22, с. 7].

У цьому контексті, як свідчить низка публікацій, перед медиками-науковцями постала проблема формування національної медичної термінології. Її розв'язанням займалася термінологічна комісія при медичній секції Українського наукового товариства під керівництвом Мартирія Галина. Усвідомлюючи вагоме значення цієї термінології для подальшої розбудови медичної науки і практики в Україні, він зібрав і опублікував матеріали до української медичної термінології у ч. 8 «Українських Медичних Вістей», у вступі до яких відзначив: «Наше завдання значно улекшується завдяки багатству української мови медичними термінами; наша мова, зазначаю се гордо, має силу стародавніх, суто-народніх виразів, з яких чима-

ло вживається досі, і яких другі мови майже не мають зовсім» [7, с. 222].

Принагідно зауважимо, що 1920 р. завдяки допомозі О. Корчака-Чепурківського М. Галин видав окремою книгою «Російсько-Український Медичний Словник» [32]. Значення цього словника для розвитку української медичної термінології було вагомим, оскільки у той час на території Великої України були опубліковані лише термінологічні матеріали Є. Озаркевича та два словники: П. Адаменка «Медицинський Словничок: Матеріали до української медичної термінології» та «Російсько-Український Словничок Медичних Термінів» для середніх шкіл О. Курило (не зовсім вдалі — за оцінкою рецензентів). Публікація ж словника М. Галина, на думку критиків, дала змогу друкувати українською мовою фахові праці, читати лекції студентам, послуговуватися українськими термінами та підвищувати термінологічний рівень наукових доповідей [15].

На сторінках галузевих київських видань системно обговорювалися питання організації вищої медичної освіти у Східній Україні. Є. Дяченко у статті «Як перебудувати вищу школу на Україні і поставити середню та нижчу медичну освіту» (Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 2/3. — С. 74) зазначав, що «до медицини ставляться вимоги, як до науки і як до уміння, через що і медична школа повинна бути пристосована до задоволення тих і других вимог». У руслі цієї теми палку дискусію у періодиці спричинила проблема реформи саме фельдшерської шкільної освіти. Автори вважали, що «треба перебудувати хвельшарські школи з низчих, якими вони були досі, у середні — медичні гімназії, які б давали закінчену середню освіту і право доступу до університету» [14, с. 20—21]. Це давало б змогу в перспективі середні медичні школи та гімназії перетворити на медичні факультети, а фельдшерів — на лікарів-практиків із закінченою середньою освітою.

Подібний варіант перебудови освітнього процесу в медичній галузі був запропонований вісником Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки «Згода» за редакцією С. Біндаса. У виголошеній доповіді на 1-му Всеукраїнському фельдшерсько-акушерському з'їзді А. Коровай відзначив: «...народу лікарі потрібні, хоч-би пройшовши курс медичинських наук по скороченій програмі, а не лікарські помічники. «Помічники» потрібні врячам, а не народові» [21,

с. 19]. Це було спричинено тим, що лікарські помічники не мали права провадити практику без лікаря, а тодішні соціально-побутові умови населення вимагали самостійно практикуючого медичного персоналу. Власне, на потребі лікарів-практиків особливо наголошував і К. Гордієвич [12], один з авторів «Вістника Всеукраїнської Спілки Лікарських Помічників, Помічниць і Акушерок».

Опозиційною та гострокритичною виявилася концепція В. Зілінського, на думку якого, запропоновані реформи фельдшерської освіти були недосконалими та мали на меті сформувати не добре навчених фельдшерів, а недовчених лікарів [19, с. 139]. Він уважав, що тогочасною проблемою був не брак лікарських кадрів чи створення «суррогатів» з освітніх закладів, а формування відповідних умов праці для медиків у містах і селах, щоб їхня робота була продуктивною і корисною для народу. Об'єднавчою тезою для диспутантів стала думка, що фельдшерсько-акушерські школи повинні готувати не лише кваліфікованих спеціалістів, а й нову українську генерацію діячів громадської медицини.

Невід'ємною складовою поступу національної медицини були й медичні виші, які готували фахівців галузі. Одним із них був заснований гетьманом П. Скоропадським 1918 р. Український державний університет, у якому діяв медичний факультет. Завдяки цьому, відзначали фахові видання, було започатковано становлення української вищої медичної школи на Наддніпрянщині, а українські студенти-медики мали змогу слухати лекції і вивчати медицину рідною мовою. Однак, незважаючи на такі позитивні зміни, актуальною залишалася проблема «обрусіння та північного поневолення» [37] у системі освіти України, проти чого виступали видавці «Нашого Слова» — щомісячного професійного часопису «лікарських помишників і помишниць на Україні».

Значна кількість публікацій у медичних пресодруках висвітлювала боротьбу з епідеміями. Наддніпрянщина, яка багато років слугувала тереном війни та запіллям мільйонних армій, була охоплена епідеміями черевного, висипного та поворотного тифів, віспи, кору, скарлатини й дизентерії, подолання яких, за словами О. Корчака-Чепурківського, тодішнього голови Санітарного департаменту в Гетьманській державі, було «загальним фаховим завданням» [22, с. 4]. Для боротьби з інфекційними хворобами та розповсюдженням

санітарно-гігієнічних знань у низці часописів друкувалися науково-популярні матеріали про ці недуги: «Прищеплювання при заразних недугах» [23], «Іспанський грип» [25] та велася популяризація тематичних книг, про що свідчить публікація доктора О. Черняхівського «Про наукову і популярну літературу на Україні» [39].

Автори медичних видань неодноразово наголошували на важливій ролі медико-санітарних закладів, компетенція яких охоплювала організацію «гармонійної системи наукового досліду що до санітарного стану здоров'я людності на Україні», зокрема подолання епідемічних недуг та проведення профілактики венеричних захворювань («Про венеричні хвороби» [40]). На них також покладалося медичне обслуговування населення без соціальних, класових чи етнічних обмежень [26]. Проте розв'язання цих завдань ускладнювалося нестачею інвентарю, браком медикаментів та відсутністю лікарів-фельдшерів в окремих губерніях [18].

У цій складній епідемічній ситуації на Великоукраїнських землях перед медиками постало питання створення і ведення санітарної статистики цивільного населення, про яке писав В. Удовенко [35], та військової санітарної статистики. Корпусний лікар М. Галин у своїй публікації «Де-що з санітарно-військової статистики сучасної війни» [8] подав таблицю, яка конкретно відображала загальні відомості про втрати в боях з 8 червня 1914 р. до 1 січня 1916 р. у 9-му армійському корпусі. У ній містилися дані про вбитих, поранених, тих, що залишилися на військовій службі, перебували в медичних закладах та пропалих безвісти офіцерів, лікарів, урядовців, солдатів, фельдшерів та санітарів.

Після завершення Першої світової війни Українська держава організувала повернення на Батьківщину багатьох колишніх військовополонених, солдатів та біженців. «Ці наші страдники, котрі не встигли загинути в невимовно тяжких умовах концентраційних лагерів, повинні линути великою хвилею до нас в найблизчі часи», — зазначав лікар А. Г. в одному з столичних медичних видань [1]. Владні органи спільно з медиками розробили програму спеціальної допомоги інвалідам війни та колишнім військовополоненим, згідно з якою вони отримували належне медичне лікування, зокрема протезування, та санаторну допомогу. З метою оздоровлення вказаного населення, а також хворих на туберкульоз відбувалися дослідження

та оснащення курортних місцевостей Наддніпрянщини, про що свідчать публікації журналу [24; 38].

Окрім того, у виданнях порушувалося питання про організацію та надання психіатрично-психологічної допомоги населенню у важкий час суспільно-політичних змін [6]. Згідно з поглядами доктора В. Гаккебуша, вона передбачала не тільки курування та опікування психічно хворими, а й вироблення заходів із боротьби з розвитком психопатії, попередження та профілактику психічних хвороб населення на державному рівні. Визначальним критерієм у цій справі, на думку автора, була теза, що міра культурності народу безпосередньо залежить від організованої ним допомоги для психічно хворих.

Серед соціальних проблем, які турбували українських лікарів-практиків, була організація допомоги соціально незахищеним групам населення, до яких належали діти-сироти та дорослі з різними фізичними вадами — глухі, сліпі, немічні старі тощо. Свій погляд на проблему у статті одного з київських часописів висловив лікар Дмитро Одріна, який стверджував: «Держава зобовязана подумати про тих, хто в розцвіті сил і здоров'я був для неї опорою, а тепер висмоктаний, скалічений, через потреби сеї ж Держави, є лише тягарем тяжким, непотрібним, засудженим нею на загибель від голодної смерти...» [27]. Він стояв на позиції, що кожен громадянин, навіть не хворий, має право вимагати від держави забезпечення опікування та допомоги у випадку настання «неприємного випадку», тобто каліцтва, інвалідності чи хвороби.

Окрім питань організації української медицини як науки та прикладної галузі в добу УНР, а згодом — Гетьманської держави, у часописах висвітлювалися фахові проблеми різних галузей медицини. До прикладу: на сторінках «Українських Медичних Вістей» були опубліковані матеріали Є. Черняхівського «До питання про операцію Wieting'a при ангіосклеротичній гангрени ніг» (ч. 1), А. Равича «Випадок тяжкої пароксізмальної загальної асфіксії» (ч. 5), «Матер'яли до питання про первітню ампутацію при стреляних пораненнях кінцівок» (ч. 6, 7), О. Пучківського «Хірургічне лікування зрощення носової стінки носової скойки (раковини)» (ч. 9/10), доктора А. Чайки «Первична ляпаротомія на фронті при проникаючих в черевну ямину раненнях» (ч. 12/13).

Видавці привертали увагу читачів до проблеми створення адміністративної структури медичної галузі у періоди правління УЦР та

гетьмана П. Скоропадського. У матеріалах пропонувалися шляхи та методи формування керівних органів і визначалися важливі напрями їх діяльності. Так, Центральною Радою УНР у Києві був створений «окремий орган по справам медично-санітарним на Україні» — Крайова лікарсько-санітарна рада при Генеральному Секретаріаті УНР [36, с. 61]. Від січня 1918 р., після проголошення IV Універсалу УНР, управління системою охорони здоров'я здійснював Департамент охорони здоров'я Міністерства внутрішніх справ. Із приходом до влади гетьмана П. Скоропадського ці обов'язки виконувало Міністерство народного здоров'я і опікування, створене 8 травня 1918 р. під керівництвом В. Любинського і визнане «вищим керуючим і доглядаючим органом по всіх справах, які торкаються охорони народного здоров'я й опікування в різних галузях державного і громадського управління».

Осередок, «до якого горнулисьби усі лікарські сили України», — так писав доктор Екал у своєму матеріалі про заснувану 1917 р. на одному з всеукраїнських лікарських з'їздів Всеукраїнську спілку лікарів у Києві. Вона мала завданням «витворення медичної термінології, видання медичних книжок та часописів, організацію медичних шкіл, українізацію громадських та урядових медичних установ» [16, с. 24]. Це була перша фахова організація, яка згуртувала медиків-наддніпрянців, представляла їхні інтереси та захищала потреби, оскільки до того часу діяли лише вузькофахові спілки, як-от Всеукраїнська фельдшерсько-акушерська спілка.

Окрім згаданих титульних тем, які автори-медики виносили на обговорення у своїх публікаціях, порушувалися також проблеми розвитку військової медицини та ветеринарної справи, організації аптечної справи та фармацевтичної промисловості, широко висвітлювалася хроніка українського медичного життя. У виданнях друкувалися офіційні документи (накази, обіжники та інструкції уряду), дописи читачів та некрологи відомих українських медиків, містилися відомості про діяльність закордонних медичних установ, колег-медиків та подавалися змісти окремих іноземних періодичних видань тощо.

Дослідження україномовних періодичних видань Києва 1917—1918 рр. окреслило основні проблеми їх функціонування у період правління Центральної Ради УНР та гетьмана П. Скоропадського,

засвідчило різнотематичність текстово-змістового наповнення часописів та підтвердило внесок українських медиків у становлення національних наукових центрів, науково-освітніх закладів та видавання медичних часописів. Так, за словами О. Корчака-Чепурківського, «Українські Медичні Вісти», зокрема, відіграли значну роль у професійному і громадсько-політичному згуртуванні українських лікарів, дали поштовх до створення і розвитку перших структур охорони здоров'я у період існування Української держави. З приходом до влади у Наддніпрянській Україні більшовиків до 1925 р. не виходило жодного україномовного медичного часопису [4]. Вчені-медики мали змогу публікуватися у закордонних виданнях, до прикладу: у чехословацькому україномовному «Українському Медичному Вістнику», який виходив упродовж 1923—1925 рр. у Празі за редакцією Б. Матюшенка.

1. А. Г. Стан прибуваючих на Україну полонених / А. Г. // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 6. — С. 177.
2. *Верхратський С. А.* Історія медицини : монографія / С. А. Верхратський. — К., 2011. — 352 с.
3. Від редакції // Вістник Міністерства Народнього Здоровля і Опікування. — 1918. — Ч. 1. — С. 15—18.
4. Від редакції // Український Медичний Вістник. — 1923. — Ч. 1. — С. 3.
5. *Волобуєва А.* Періодичні видання Києва (1835—1917 рр.) : покажчик / уклад.: А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. — К., 2011. — 792 с.
6. *Гаккебуш В.* Схема організації психіатричної допомоги населенню України / В. Гаккебуш // Вістник Міністерства Народнього Здоровля і Опікування. — 1918. — Ч. 1. — С. 49—55.
7. *Галин М. А.* Українська медична термінологія / Галин М. А. // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 8. — С. 221—230.
8. *Галин М. А.* Де-що з санітарно-військової статистики сучасної війни / М. А. Галин // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 4. — С. 110.
9. *Ганіткевич Я.* Овксентій Корчак-Чепурківський — перший український вчений-гігієніст, засновник національної вищої медичної школи та медичної науки / Я. Ганіткевич // Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи : біогр. нариси та бібліогр. / Я. Ганіткевич. — Львів, 2002. — С. 11—37.
10. *Ганіткевич Я.* Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи : біогр. нариси та бібліогр. / Я. Ганіткевич. — Львів, 2002. — 542 с.

11. *Голяченко О.* Історія медицини / *О. Голяченко, Я. Ганіткевич.* — Т., 2004. — 248 с.
12. *Гордієвич К.* Старою стежкою / *К. Гордієвич* // Вістник Всеукраїнської Спілки Лікарських Помічників, Помічниць і Акушерок. — 1918. — № 1/2.
13. *Грандо О. А.* Подорож у минуле медицини / *О. А. Грандо.* — К., 1995. — 176 с.
14. *Дяченко Е. И.* Про перебудову хвельшарської шкільної освіти на Україні / *Е. И. Дяченко* // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 1. — С. 19—22.
15. *Д'яченко Е.* Д-р мед. М. Галін: Українська медична термінологія [рецензія] / *Е. Д'яченко* // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 11. — С. 325—328.
16. *Екал.* Всеукраїнський Лікарський З'їзд у Києві / *Екал* // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 1. — С. 21—24.
17. *Жванко Л.* Соціальні виміри Української Держави (квітень—грудень 1918 р.) / *Л. Жванко.* — Х., 2007. — 224 с.
18. *Жванко Л.* Уряд Павла Скоропадського і спроба подолання епідемій серед населення та біженців / *Л. Жванко* // Київська старовина. — 2005. — № 6. — С. 114.
19. *Зілінський В.* Вперед чи назад? / *В. Зілінський* // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 5. — С. 137—146.
20. *Коровай А.* «Згода» і не-згода, або «Наше Слово» / *А. Коровай* // Згода. — 1917. — Ч. 3/4. — С. 13—14.
21. *Коровай А. Ф.* В питанні до реформи фельдшерської освіти і прав лікарювання / *А. Ф. Коровай* // Згода. — 1917. — Ч. 3/4. — С. 15—19.
22. *Корчак-Чепурківський О. В.* Наші завдання часу / *О. В. Корчак-Чепурківський* // Українські Медичні Вісти. — 1918. — № 1. — С. 3—10.
23. *Кудрицький М.* Прищеплювання при заразних недугах / *М. Кудрицький* // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 9/10. — [С. 296].
24. *Л. І.* Курортне питання на Україні / *Л. І.* // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 6. — С. 173—178.
25. *Лукаsevич Е.* Іспанський грип / *Е. Лукаsevич* // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 9/10. — С. 257—260.
26. *Малигін М. П.* До питання про медико-санітарний устрій на Україні при будівництві її на демократичних підвалинах / *М. П. Малигін* // Вістник Міністерства Народного Здоров'я і Опікування. — 1918. — Ч. 1. — С. 37—49.
27. *Одрина Д.* Організація справи піклування каліками, інвалідами, хорими і покинутими дітьми / *Д. Одрина* // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 7. — С. 208.

28. *Осінчук Р.* Державна організація охорони здоров'я УНР (3 приводу 50-ліття Української революції) / Р. Осінчук // Пундій П. Українські лікарі : біобібліогр. довід. / П. Пундій. — Львів ; Чикаго, 1994. — Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження. — С. 280.
29. *Плющ В.* Медична преса в Україні / В. Плющ // Матеріали до історії української медицини. — Нью-Йорк ; Мюнхен, 1975. — Т. 1. — С. 161—174.
30. *Пундій П.* Українські лікарі : біобібліогр. довід. / П. Пундій. — Львів ; Чикаго, 1994. — Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження. — 326 с.
31. *Редакційна Комісія.* «Наше Слово» і «Згода» / Редакційна Комісія // Наше Слово. — 1918. — Ч. 1. — С. 5.
32. Російсько-Український Медичний Словник : матеріали до Української Медичної Термінології / зібрані і влаштовані під ред. Д-ра мед. М. Галина. — К., 1920. — 144 с.
33. *Садівничий В. О.* Характеристика типоформуючих ознак медичних журналів Східної України XIX — початку XX ст. / В. О. Садівничий // Діалог : медіа-студії : зб. наук. пр. — Одеса : Астропринт, 2011. — Вип. 12. — С. 263—273.
34. *Сидоренко Н. М.* Галузеві медичні періодичні видання Києва: проблемно-тематичний зріз / Н. М. Сидоренко, В. О. Садівничий // Діалог : медіа-студії : зб. наук. пр. — Одеса : Астропринт, 2010. — Вип. 11. — С. 223—232.
35. *Удовенко В. В.* Найближчі завдання та схема організації санітарної статистики на Україні / В. В. Удовенко // Вістник Міністерства Народного Здоров'я і Опікування. — 1918. — Ч. 1. — С. 88—93.
36. Утворення Краєвого Медико-Санітарного органу при Генеральному Секретаріаті Української Центральної Ради // Вістник Міністерства Народного Здоров'я і Опікування. — 1918. — Ч. 1. — С. 61—67.
37. *Ф. П.* Де що про удержавлення Українського Народного Університету / Ф. П // Наше Слово. — 1918. — Ч. 1. — С. 7.
38. *Финкельштейн.* Курорти та лічнічі місцевости на Україні / Д-р Финкельштейн // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 8. — С. 229—240.
39. *Черняхівський О.* Про наукову і популярну літературу на Україні / О. Черняхівський // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 1. — С. 13—20.
40. *Юдин П.* Про венеричні хвороби / П. Юдин // Українські Медичні Вісти. — 1918. — Ч. 2/3. — [С. 92].